

LAKNER ZOLTÁN*

A családpolitika rendszere

A 20. század az emberi közösségeket gyökeresen átformáló változásokat hozott. Különböző államalakulatok jöttek és mentek, újak születtek és kértek helyet a politikai térképen. Alapjaikban rendeződtek át a hatalmi struktúrák, s a társadalmak belső viszonyaiban is soha nem látott sebességű változásokat élhettünk át. Tabuk dőltek le, és újak teremtődtek.

A változások nem hagyták érintetlenül a legkisebb közösséget sem.

I. Védtelenek

Ma a családról, a családi szerepekről is másként gondolkodunk, mint korábban. A megváltozott környezet átformálta a munkamegosztásról, a gyermekek számáról, a velük való törődés és gondoskodás kereteiről, szereplőiről és lehetőségeiről vallott felfogásokat is. A különböző gazdasági és politikai kényszerek, ideológiai nyomások, emancipációs mozgalmak, a városiasodás elsöprő tendenciái, a megélhetési viszonyok átrendeződései stb. mind erősítették a családdal kapcsolatos beállítódások változását. De új szelek fújnak már a közpolitikának a családokkal kapcsolatos feladatairól és felelősségvállalásáról, illetve megbízatásáról is. Sőt, az állam, a közösség és a magánszféra viszonyáról is jelentősen megváltozott az emberek véleménye. Az egyre jobban szekularizálódó, érték-váltó és értékvesztő társadalmak identitása megingott, védekező reflexei elgyöngültek. A lényegében – immár évszázada – töretlen liberális szellemi hegemonia a személyes szabadság és önmegvalósítás iránti vágy jogos igényeit abszolutizálva és „túlteljesítve” egész generációkat sodort át szinte észrevétlenül a saját térfelére. Elhitette, hogy a modernizációs pálya körültekintés és kritika nélkül zajló végigfutásának meglesz a ju-

* A szerző az esztergomi Vitéz János Római Katolikus Főiskola tanszékvezető tanára.

A tanulmányt vitáindítónak szánjuk. A szerzőt az *Esély* szerkesztősége kérte fel arra, hogy az elmúlt évben a napilapok hasábjain folyó vitát követően összegző tanulmányban fejtse ki a családpolitikával kapcsolatos szakmai álláspontját. Várjuk olvasóink véleményét és hozzászólásait, egyúttal felhívjuk figyelmüket az *Esély*ben a közelmúltban megjelent családpolitikai tárgyú írásokra (Gábos András: Egy egységes családpolitika kialakulásának esélye az Európai Unióban 2004/5., Darvas Ágnes – Mózer Péter: Kit támogassunk? 2004/6.) (a szerk.).

talma. Igazságos lesz a világ. A személyesen is mindenki számára hozzáférhető, közel azonos színvonalú jólét, önállóság, gondtalanság és függetlenség ígérete másokkal együtt rendre vakká tette a mi kis szabadsághiányos, demokrácia- és jóléti deficitese országunkat is. Az eredmény azonban nagyon is látszólagos. Az Európa nyugati felében valóban megnövekedett, bár – helyenként szélsőségesen – egyenlőtlenül eloszló gazdasági jólét árát pedig meg kell fizetni az egyre erőteljesebben veszélyeztetett környezetben, az atomizált magányos individuumok önző és félelemteli életében, az önmagukat biológiailag és kulturálisan újratermelni képtelen társadalmakban. A gondtalan élet eljövetele helyett pedig a felelősség nélküli, manipulálható, és fogyasztói káprázatokba fulladó egyedek világa köszöntött be.

Ugyanakkor a javak igazságos elosztásába vetett hitet nem csupán az általános tapasztalat gyengíti. Nehezíti a tisztánlátást az a szellemi zavarodottság is, melyet a mindennapok embere átél a mozgósító erejüket, sőt tartalmukat veszített, már-már beazonosíthatatlan ideológiák piacán. Furcsa egy világ. Már csak a módszereket, az eszközöket látjuk, érzékeljük. Csupa elektronika, csupa média minden. De semmi identitás, semmi önfelismerés és fölfedezés. Lassan nem lehet ráismerni az öreg földrészre. Csak a hegyek és a vizek maradnak – úgy, ahogy – a helyükön. Az egykor a világi túlhatalommal is dacoló, az üldözöttek is menedéket nyújtó katedrálisok múzeumokká, az emberek társtalanná válnak. Ebben a lélekvesztett világban a magukra maradt egyedek egyetlen tipikus és közös ismertetőjegye pedig a bizonytalanság lett. Nem sokat ment a helyzeten, hogy – bár döntően csak a konzervatív tradíciókat őrző országok esetében – sok helyen mégiscsak megmaradtak a lokalitás erős önkormányzati intézményei, sőt, a polgári erények és életstílus része maradt a társadalom közösségi szövetét erősítő civil szervezetekben való aktív jelenlét.

Eközben Európa értetlenül és közönnyel éli át az emberi személy számára az első és az utolsó menedék, a család közösségének meggyengülését, leromlását vagy éppenséggel elvesztését is. Védtelenné és jövőtlené téve ezzel az egyre szűkebben világra jövő „utánpótlást”.

A szakma a család válságáról beszél, és – lássuk be – a családok állapotát jelző válási, alternatív párkapcsolati és más mutatók valóban erre utalnak. A családnak előbb a mérete, majd a funkciói, s hamarosan a belső viszonyai is átrendeződnek.

Társadalmi értékelésében is elveszett a korábbi kikezdzhetetlennek hitt egyetértés. A különböző politikai és ideológiai törésvonalak mentén más és más módon viszonyulnak ehhez. A magát a baloldalon megnevező, de európai ismérvek alapján – itthon legalábbis – már felismerhetetlen, ám erős befolyású politikai elit teljességgel magáévá tette a liberális álláspontot, amely szerint a család vált az önmegvalósítás legnagyobb akadályává. A „mi boldogulunk”- kal szemben „az én megyek előre” az egyetlen motivációs erő a gender kvótákra és nemek harcára zsugorított világban.

Igy születik meg az utóbbi években már nálunk is a demográfiaiag terméketlen személy, a „szingli”, s válik egyben a modernizációs folyamat ellentmondásos szimbólumává. A riasztó valóság – úgy tűnik – még-

sem késztet összeszedettségre ebben a kérdésben. Mindazonáltal a modernizációs jelenségek tudomásul vétele, emancipációs eredményeinek elismerése hozzásegíthet a józan helyzetfelismeréshez, a pontos elemző munkához, egy értékelhető és eredményes családpolitika kialakításához.

A helyzet

Tehát érdemes, sőt, szükséges lenne szembenézni a valósággal. Ami a demográfusok előtt nyilvánvaló tény, annak legtöbb összetevőjét a közvélemény is ismeri. Összefoglalóan és tömören vegyük számba a legfontosabbakat:

- a népesség lélekszáma 1981 óta csökken,
- a termékenység történelmi mélyponton van,
- a halandóság nagyon magas,
- a közeljövőben gyorsulni kezd a demográfiai öregedés,
- a házasságkötések száma drasztikusan csökken, a házasságon kívüli együttélés gyorsan terjed, de összességében csökken a párkapcsolatok száma,
- csökken a családok stabilitása, gyakori a válás.

Ugocsa non coronat

A népesedési folyamatokat, családokat érő modernizációs hatások többnyire spontán módon érvényesülnek. A kemény adatok és folyamatok mögött azonban még keményebb ideológiai háború nyomai is fölfedezhetők. Liberális és szocialista oldalról évtizedek óta folyik a család intézménye elleni támadások sorozata. Számukra az ellenállás veszélyét jelenti a családokra építő nemzeti közösség fogalma is, ezért hol a gúny, hol a vád alá helyezés eszközeivel igyekeznek bénító hatást gyakorolni. A provincializmus, a rasszizmus és az etnocentrizmus képtelen vádjaira józan ésszel persze még válaszolni sem érdemes, hiszen nem méltó dolog minden piszkos kesztyűt fölkapkodni a földről.

Viszont az épségét megőrző család ösztönösen is szembeszáll azokkal a behatolási kísérletekkel, amelyek a nemzethez való szoros kötődését szándékoznak kikezdeni. Szocializációs feladatainak teljesítése el sem képzelhető a „kik vagyunk és hova tartozunk” kérdés azonnali megválaszolása – tehát az identitás tisztázása – nélkül. Ugyanez a helyzet az ideológiai szintre emelt liberál-szocialista én-központú gondolattal szemben, mellyel a család az önzetlen gondoskodás gyakorlatát állítja szembe. Ellenállása mindaddig sikeres, amíg tisztában van önmaga értékével, így nem is koronázza meg bekebelezésére törekvő „modernizációs jötevőjét”. Legalábbis vonakodik azonosulni vele. A családot ezért tekintélyétől, társadalmi intézmény jellegétől igyekeznek megfosztani.

Nem véletlen, hogy az ortodox baloldal erőszakos kísérletei után az ideológiai csatabárdot letenni képtelen, kiüresedett és szellemileg kifáradt liberális doktrína is magát a család intézményét igyekszik kikezdeni, mintegy rájátszva az amúgy is veszélyes folyamatokra. Üzeneteikben a

család már nem meleg fészek, a biztonság alapja, hanem éppenséggel tűzfészek, egymást gyilkoló emberek küzdőtere. Olyan hely, ahová nem is érdemes tartozni. Jellemző, hogy a családügyi minisztérium honlapján hónapokig (2005-ben) azon elmélkednek, hogyan lehet az egyneműek házasságát legalizálni. Mindezt egy olyan szemléletű tárcánál, ahol egyébként a házasság intézményének védelme – bár ez alkotmányos kötelessége lenne – nem cselekvés, hanem mosolygás tárgya.

Ha nem lenne véresen komoly a dolog, akár legyinthetnék is. „A politika már csak ilyen.” No és a tudomány? Amelynek hangadó körei fejlődésként, a modern kor társadalmi törvényszerűségeként állítják be a széthullást. Szinte üdvözlik. Jobb esetben széttárják kezüket, s úgy csinálnak, mintha semmit sem lehetne tenni. Nem tükröt tesz elénk, hanem bizonyítványt: magad is lásd, milyen gyöngye vagy. *Az integráció szükségességéről értekeznek, de képtelenek azt az egyszerű és magától értetődő mondatot leírni és fölállalni, hogy az összetartó társadalomhoz vezető út csakis a belső viszonyaiban megerősödött és külső, közösségi kapcsolatrendszerében is elismert és támogatott családokon át vezet.*

Ártatlansága után a tudomány a bátorságát is elveszítette volna? Talán még nem teljesen. Ma már újra vannak mifelénk is színvonalas, bár még mindig alternatívnak számító kutató műhelyek. Olyanok, amelyek nem kívánnak megfelelni a liberális véleményelvárásoknak. Amelyek ugyanúgy látják, érzékelik a valóságot. Viszont a bajt bajnak nevezik, a veszteséget veszteségnek. Nem relativizálják a problémát, hanem azon is gondolkodnak, van-e eszköz a romlás fékezésére. Az írástudó – s a társadalomkutató is az – felelőssége, hogy támpontot, segítséget nyújtson a nyilvánvaló társadalmi bajok felismeréséhez és orvoslásához. Rendre születnek olyan tudományos eredmények és javaslatok, amelyek a népesedés- és családpolitikai kérdések kezelésében a gyakorlatban is felhasználhatók a politikai döntéshozók számára.

II. Ki lesz az utolsó?

Hol van már az az idő, amikor a családi összetartozás, a párkapcsolatok stabilitása szinte mindenképp felett álló értéknek számított, és a gyermekek jelenléte a családban nem vállalás kérdése volt, hanem természetes és fenntartás nélküli része az életnek? Olyan, individuálisan materiális értékváltás zajlott le, amelyet nem volt képes ellensúlyozni semmiféle állami, közösségi politika – már ahol egyáltalán ilyenekről beszélni lehet –, sem pedig morális érvelés.

Néhány évtized elegendő volt ahhoz, hogy az Európa-szerte azonos vagy hasonló tendenciák szerint alakuló demográfiai folyamatok, a gazdaság munkaerő-szükséglete és az öreg kontinens jóléti államainak vonzása által folytonosan növekvő bevándorlás következtében átszíneződjön az öreg kontinens arculata.

Egyszerre éljük át saját demográfiai katasztrófánkat, és azt az új népvándorlást, amelyet az európai munkaerőpiac igényei, a liberális demokráciák nyitottsága és a Nyugat jóléti vonzása gerjeszt. Ez a két jelenség, amelynek felgyorsuló jelei a hatvanas-hetvenes évektől különböző terü-

leti és időbeli eltolódással, de mindenütt érzékelhetőek, szép lassan átformálják Európa etnikai, kulturális és felekezeti arculatát. Ez a helyzet már nem egy szép, új világot szül, hanem végletes belső bizalmatlanságokkal, társadalmi és gazdasági konfliktusok által terhelt zavaros lakosság-összetételt, amely nem képes megérteni a saját jelenlegi helyzetét sem, nemhogy előrelátó felelősséggel tudna gondolkozni és cselekedni. Ezen a területen is túlsúlyos az ideológiai modernizmus. Pedig az erőltetett multikulturalizmus láthatóan nem használ senkinek. Nem összekapcsolja a nemzeteket és a különböző kultúrákat, hanem éppenséggel zárványokat, vallási, etnikai és kulturális gattókat hoz létre Európában, miközben valójában csökkenti az emberek közötti szolidaritást. Gondoljunk csak a közelmúlt franciaországi zavargásaira.

A bajt csak tetézi, hogy az Európai Unió nem rendelkezik stratégiai elképzelésekkel az európai népesedési folyamatokat illetően, így nincs mit csodálkozni azon, hogy a gazdaság jövőbeni munkaerő-szükségletét kizárólag csak a kívülről érkező bevándorlás növelésével látja biztosított-nak. Ez mintegy 20 millió jövevényt jelentene az elkövetkező két évtizedben.

A népesedési statisztikák viszont azt mutatják, hogy ma már nincs olyan európai ország, amely tartósan számolhat azzal, hogy a saját eredeti lakosságát a születések egyszerű reprodukciójának biztosításával megtarthatja. Kivételnek látszik persze Franciaország és Írország, bár az adatok az ő esetükben sem vetítik előre távlatosan a népesség megőrzését. Magyarországon a termékenység hosszú és folyamatos csökkenés mellett ma már csak 1,28 – 1,30-as mutató körül mozog, ami azt jelenti, hogy száz nő átlagosan mindössze 128–130 gyermeket hoz a világra. Ez mintegy 40 százalékkal kevesebb a reprodukciós szintnél. Ahhoz, hogy a népesség egyszerű biológiai újratermelése megvalósuljon, 205–210 gyermeknek kellene életet adni.

Egyes vélekedések szerint mintegy kétszáz év múlva fog megszületni az utolsó európai és így természetesen az utolsó magyar is, amennyiben a népességfogyás a jelenlegi ütemben folytatódik. Mindenesetre a népesség előreszámítások erre engednek következtetni. A Kárpát-medence magyarsága például a legutóbbi két népszámlálás (11 év!) között mintegy félmillió személyt veszített. A népesség előreszámítások szerint 2021-ig – mindössze 15 év múlva! – további közel egy millió fővel leszünk kevesebben.¹ Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a közösség életerejének megerősödése nélkül nincs reális esély a megmaradásra.

Szükségesnek mutatkozik tehát egy olyan hazai, illetve európai család- és népesedéspolitikai program kidolgozása, amely a gazdaság és a munkaerőpiac igényeit a belső demográfiai erőforrásokkal együtt képes áttekinteni.

Ez a felismerés már egyes nemzetközi szervezetben is érlelődik, sőt, egyre több európai szervezet és kutató-elemző műhely veti fel a születések ösztönzésére irányuló politikák bevezetésének szükségességét. Jó

¹ Hablicsek – Tóth – Veres: A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete... KSH Népeségtudományi K. I.2005/1.

jelként értékelhető az Európai Unió „Green Paper”-je², amely hiányosságai ellenére valóban figyelemre méltó dokumentum ebben a tárgyban. Meg kell említeni továbbá, hogy az Európai Unió Püspöki Bizottsága 2004-ben Családi Stratégiát készített, amelyben azt ajánlja, hogy az EU sorolja a közösségi politikák prioritásai közé a családot és a gyermeket. Ugyancsak érdemes áttanulmányozni azt a dokumentumot, amelyet egy hazai civil kezdeményezés, a Kárpátok Szociális Alapítvány készített Budapesti Nyilatkozat címen 2005-ben a „Családok Európája” című nemzetközi konferencián, amelyet számos közéleti személyiség, hazai és európai civil szervezetek, valamint az Európa Parlament Nők Jogai és Nemek Közötti Egyenlőség Bizottságának elnöke is jegyzett.³

III. Fény a kútban?

A családok állapotával, de különösen a népességutánpótlással összefüggő adatok olyannyira egységesen kedvezőtlenek az Unió országaiban, hogy joggal hihetnénk ezt a jelenséget valamiféle demográfiai determinizmusnak. Ez alapján – mint arra fennebb már utaltam, – a herderi jóslat valamiféle késői misztikus beteljesedését kellene prognosztizálnunk. „A sírt, hol nemzet süllyed el, népek veszik körül...” – emlékeztetett erre bennünket már a jó Vörösmarty is, aki a magyarság kihalását vizionálta a szláv és germán népek között. Csakhogy ma, a 21. század kezdetén, olyan népek vesznek minket körül, egészen az Atlanti óceánig, amelyek ugyancsak a képzeletbeli tömegsír szélén töprenghetnek azon, vajon hogyan fog egykor a jövő megemlékezni az emberi történet egyik legkiemelkedőbb szellemi és kulturális teljesítményét létrehozó Európáról.

A demográfia egzakt tudomány. A népességelőszámítás is nagy biztonsággal képes előre jelezni a várható adatokat. A rendre meg nem születő leányok ugyanis biztosan nem fogják megszülni jövőbeli gyermekeiket, s a csillagok jelenlegi állása szerint a gyermekvállalással kapcsolatos beállítódások terén sem várhatók a trendeket megfordító jelentős változások. Bár ismerünk optimista scenáriókat is, meglehetősen nagy a valószínűsége a születések várható további csökkenésének. Szűkülő népességgel, öregedéssel, tovább torzuló korstruktúrával kell tehát számolnunk. S mindazzal persze, ami ezekkel együtt jár. *A rossz népesedési kilátásokat csak aktív családpolitikával lehet kedvező irányba fordítani.*

Van azonban egy olyan viszonylag friss információ, egy meglehetősen új adatsor, amely alapjaiban ingathatja meg a modernizációs folyamatokat átélő európai családok gyermekszámmal, családmérettel összefüggő véleményeire, várakozásaira vonatkozó ismereteket. Eddig azt hittük, úgy tudtuk – a közvélekedések alapján legalábbis –, hogy az európai nők és európai férfiak az egyre kisebb, a nukleáris, az egyszülős családok

² Green Paper „Confronting demographic change: ...” Commission of the European Communities, Brüsszel, 2005.

³ A dokumentum a jelen tanulmány végén a függelékben olvasható. (L. Z.)

mellett, sőt, éppenséggel egyedülállóként képesek csak elképzelni egzisztenciájuk biztosítását, és az önmegvalósítást.

Ennek a hitnek a megingására készítetnek azonban az European Foundation (for the Improvement of Living and Working Condition)⁴ 2004-ben közzétett vizsgálati eredményei. Ezek azt a meglepő eredményt mutatják, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – Európa valamennyi országában mind a termékenységi életszakaszuk végén járó (40 év fölötti) nők, mind pedig a férfiak a megvalósultnál lényegesen nagyobb számú gyermeket tartanak ideálisnak. Remélhető, hogy erről az EU kutatási eredményeinek közzé tételével a demográfusok után – akik erre már korábban is felhívták a figyelmet – a politikusok és a közvélemény is értesülhet.

1. ábra A tényleges és az ideálisnak tartott gyermekszám a 40–60 éves férfiaknál

A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy az európai családoknak átlagosan mintegy harmada (!) legalább egy gyermekkel többet nevelne fel, ahhoz képest, mint amennyi ténylegesen megszületett, ha tehetné. De már nem igen teheti, mert egyszerűen elszállt az idő. Ennek a helyzetnek az ismeretében érdemes a mögöttünk hagyott évtizedek gazdasági, szociológiai és kulturális közegének hatásait értékelni, különös tekintettel az elmaradt gyermekvállalást ösztönző politikákra, valamint a családtervek megvalósulását gátló egyéb tényezőkre.

4 European Foundation...Dublin, 2004.

TANULMÁNYOK

1. táblázat *Ideálisnak tartott családnagyság a nők különböző korcsoportjaiban*

Országcsoport	35 évesnél fiatalabb	36–54 éves	55 éves és idősebb
EU-15	2,17	2,31	2,49
Újonnan csatlakozott 10 ország	2,08	2,26	2,46
Csatlakozás előtt álló 3 ország	2,11	2,32	2,26
Együtt	2,14	2,31	2,47

A táblázat tanúsága szerint a megszületettel szemben a szülők által ideálisnak tartott gyermekszám már mindenütt elérné, sőt, meg is haladná a reprodukciós szintet. Látható, hogy a már modernizációs értékváltások mentén szocializálódott fiatal korosztályok esetében is magas a gyermekvállalási hajlandóság. Nem kellene tehát kívülről munkaerőt importálni, és a szociális és társadalombiztosítási rendszerek terhelhetősége is jelentősen javulhatna.

Még ennél is szembetűnőbb, sőt, egyenesen biztató, hogy a fiatal női korosztályok, tehát a 18–39 év közöttiek körében is (tehát azok között, akik még képesek gyermekvállalási terveiket teljesíteni) kedvezőnek mutatkozik a már megszületett és a még tervezett gyermekszám. Ez azt jelenti, hogy az országok jelentős részében vagy megközelíti, vagy meg is haladja az együttes érték a népesség utánpótlás igényelt szintjét. Mindenesetre lényegesen meghaladják a teljes termékenységi mutató 1,3–1,5 körüli egyre általánosabbá váló értékeit.

2. ábra *18–39 éves nők jelenlegi és tervezett további gyermekszáma*

Azt látjuk tehát, hogy az európai társadalmakban igenis megvan a hajlandóság a jelenleginél lényegesen magasabb termékenységre. Magyarán a fiatalok többet terveznek, mint ami valójában megvalósul, az idősebbek pedig már szinte bánják, hogy nem született meg az elképzeléseik szerinti gyermekszám. A kívánt és tervezett gyermekszám megvalósulása tehát akadályokba ütközik.

IV. Az elszökő víz

Milyen hatások érnek hát bennünket, ha végül is nem „a kedvünk szerint” alakul a gyermekszám? Hova szökik a víz az egyébként is megcsappant hozamú kútból?

Megváltoztak az értékeink? Más moderizációs folyamatok befolyása is érvényesül? Nyilvánvaló. Olyan szellemi, társadalmi közegben élünk, amelynek viszonyai közül nem vagyunk képesek szabadulni. Érezzük, hogy a gyermek és a család, a párkapcsolati stabilitás legfontosabb értékeink közül valók. A velük kapcsolatos számos döntés meghozatalakor azonban már rendre erősebbnek bizonyulnak a változó igények, az életkörülmények, a korszellem és különböző gazdasági kényszerek. Ezeknek a részletes áttekintésére most nem vállalkozhatunk, de számba vehetjük a legközismertebb okokat.

A családdal és a gyermekkel kapcsolatos értékek változása

Általánosan elterjedt az a nézet, amely az általános értékvesztést, az individualizmus és a fogyasztásra koncentráló életfelfogás terjedését látja a gyermekek számának csökkenése mögött. Kétségtelen, hogy ennek megkülönböztetett szerepe van a kedvezőtlen folyamatok alakulásában. Mindenképpen árnyalják azonban a képet az utóbbi idők megismétlődő kutatásai.

A KSH egy 2003-as vizsgálata⁵ szerint a 18–75 évesek 63 százaléka a kétgyermekes, 23 százaléka pedig a háromgyermekes családmodell mellett foglal állást. Ugyanakkor a harminc éven aluliak között csak elenyésző azok aránya, akik – tudatosan – a gyermektelenséget választanák. Külön is érdemes odafigyelni arra az adatra, hogy a diplomások 35 százaléka legalább három gyermeket tart kívánatosnak.

A magyar népesség tehát a „fogyasztói áthangolódás” és karrierorientáltság ellenére is gyermekbarátnak mondható. A gyermek, a több gyermek iránti vonzalommal tehát nincs különösebb baj.

A kérdés megértéséhez azonban figyelembe kell vennünk, hogy a családok számára rendelkezésre álló napi és évi időkeret mértéke, valamint annak felhasználása, sőt, maga az egész életritmus is dinamikus változáson megy keresztül. A KSH életmód-időmérleg vizsgálatai⁶ világosan mutatják a szabadon felhasználható időmennyiség erőteljes növekedését.

⁵ KSH Társadalmi helyzetkép 2003.

⁶ KSH Társadalmi helyzetkép 2003.

A gyerekre fordított, illetve a gyermekkel együtt eltöltött szabadidő viszont nem mutat ilyen irányba. Sőt, egyre inkább annak vagyunk tanúi, hogy a gyermek mintegy versenytárssá válik az időkeret felhasználása szempontjából. Ez persze többnyire nem a gyermek elutasítását, hanem a gyermekvállalás későbbre tolódását eredményezi.

Például egy izgalmasnak és kellemesnek, netán soha vissza nem térő alkalomnak ígérkező külföldi nyaralás vagy egy jól jövedelmező állás lehetősége elegendő érvek mutatkozik a gyermekvállalás elhalasztásához. Az ilyen és ehhez hasonló ismétlődő vonzások akár hosszú évekre is a szülések elhalasztásával, majd a vállalt gyermekek számának csökkenésével járnak.

Hasonló következménnyel jár az a teljesen érthető – de korábban csak késedelmesen teljesíthető – igénynek a fölerősödése is, hogy a családi élet infrastrukturális feltételeinek biztosítása ma már egyre inkább az első gyermek megjelenését megelőzően válik általánossá. Az önálló és jól felszerelt lakás megteremtése azonban – mint tudjuk – hosszú évekre telik. A fiatalok tehát egzisztenciát és biztonságot akarnak teremteni, mielőtt a családalapításra vállalkoznak.

Az értékváltás Magyarországon tehát nem a gyermekkel és a családdal kapcsolatos értékek jelentős elhalványulásában jelölhető meg, hanem sokkal inkább abban, hogy melléjük új, szekuláris és individuális tartalmú értékek sorakoznak föl. Az „értékek versenye” azok beváltásának időbeli alakulásával, átrendeződésével jellemezhető.

A nők növekvő részvétele a felsőoktatásban és az erősödő munkahelyi karriervonzások

A házasságkötések, a családalapítás, az első tartós párkapcsolatok, és az első gyermek megszületésének elhalasztásával jár az a tény is, hogy a nők részvétele a felsőoktatási intézményekben már meghaladta a fiatal férfiakét. Az OM és a KSH adatai szerint 2004-ben a női hallgatók aránya 56 százalékra növekedett. Ez már 12 százalékponttal több, mint a férfiaké. A kutatások eredményei azt mutatják, hogy a családalapítás későbbre halasztásának, és így a tervezett házasságkötés, illetve gyermekvállalás megghiúsulásának egyik oka a nők iskolázottságának emelkedése, és mind a férfiak, mind a nők tanulási idejének meghosszabbodása. Ez nyilván olyan körülmény, amelyen nem szükséges változtatni.

A magas iskolai végzettség megszerzése természetesen jár együtt a munkaerő-piaci jelenlét növekedésével is. Sőt a függetlenséget ígérő magas jövedelem és a vezető vagy legalábbis előnyös munkahelyi pozíciók megszerzésének, illetve megtartásának az igénye és növekvő realitású esélye, valamint a megszerzett tudás alkalmazásának, a szakmai gyakorlat megszerzésének, kiteljesítésének a lehetősége stb. mind ugyanazzal a mellékhatással jár. A mintakövetés gyakorlata alapján megfigyelhető, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek – főleg a középfokúak – körében is érvényesül az imént említett tendencia. (Mindez a női munkaerő általában alacsonyabb bérszínvonala és a vezető beosztások területén továbbra is tapasztalható lemaradás ellenére is igaz.)

Az utóbbi tíz esztendőben a foglalkoztatott nők módosították gyermekvállalási gyakorlatukat. Ennek legfontosabb jellemzője, hogy az iskola befejeződése és az első gyermek vállalásának időpontja közé a korábbinál hosszabb munkavállalási időszakok lépnek.⁷ „A folyamat eredményeként ma átlagosan két és fél évvel magasabb életkorban születnek meg az első gyermekek.⁸ Megfigyelhető a teljes munkaidőben foglalkoztatott nők gyermekvállalási hajlandóságának a csökkenése is.” „A csökkenés csak 1994-ben indult el és 1999-ig tartott. 2000-ben viszont már nőtt a foglalkoztatott nők újszülötteinek száma. Ebben nyilvánvalóan megkülönböztetett szerepe volt a gyed visszaállításának.

A családi és a munkahelyi szerepek és feladatok összeegyeztethetőségének nehézségei

A foglalkoztatott kisgyermekes szülők, különösen az anyák helyzetét nehezíti, hogy a gyorsan változó társadalmi viszonyok mellett is viszonylag lassan terjed az a felismerés, hogy a jelenleginél célszerűbb lenne az apáknak több feladatot magukra vállalni a hagyományosan a nőkre háruló háztartási munkákból.

Ennél lényegesen kedvezőtlenebb azonban a munka világának a családokkal szembeni közömbössége, problémáik iránti érzéketlensége. Mitöbb, a törvény által biztosított jogok érvényesítése, a munkahelyi védelem megsértése is általánossá, széles körben elterjedt gyakorlattá vált. Sok esetben a gyermekintézmények elérhetősége is nehézségekkel jár.

A legnagyobb problémát azonban a részmunkaidős foglalkoztatás rendkívül alacsony szintje okozza. Az 5 százalék körüli arányok gyakorlatilag elhanyagolható lehetőséget képeznek csak biztosítani ahhoz, hogy a nők a családban és a munkahelyen egyaránt megelégedéssel teljesíthessék a rájuk háruló és a vállalt feladatokat. A mai viszonyok között az általánossá vált kétkeresős helyett az úgynevezett „másfél keresős” családmódel kialakulása segíthetné legjobban a családi és munkahelyi szerepek összehangolását. Megfelelő feltételek biztosítása esetén nem kényszerülnének sokan a család vagy munkahely kérdését megválaszolni. Ehelyett sokkal ésszerűbb és emberibb lenne a család és munkahely egyeztetése szerint alakítani a családi és életstratégiákat.

A gyermekvállalás és a gyermeknevelés költségeinek terhei

A 20. század második felében a nők tömeges munkába állása új helyzetet eredményezett. Mára már a harmadik generáció szüli úgy a gyermekeit, hogy azok nevelését, ellátását jelentős részben családon kívüli intézményekre, valójában idegenekre bízta.

⁷ Spéder Zsolt: Gyermekvállalás változó környezetben. In: Korfa 2004. 1–2.

⁸ A KSH adatai ennél nagyobb növekedést mutatnak: eszerint a kilencvenes évek elején tapasztaltakhoz képest ma már átlagosan közel hat évvel később születnek meg az első gyermekek.

TANULMÁNYOK

A bölcsőde, az óvoda, a napközi otthon sok gondot megold, rengeteg feladatot levesz a szülők válláról. Például lehetővé teszi az anyák számára is a teljes munkaidős foglalkoztatást s ezzel a családi bevételek növekedését is. Ám annak ellenére, hogy a gyermeknevelés költségeinek igen jelentős hányada az ún. társadalmi közkiadásokra terhelődik, a megváltozott igények kielégítése egyre növekvő forrásokat igényel a család részéről. Tény, hogy a kétkeresős családmódel kialakulása óta a gyermekvállalás miatt kieső női munkajövedelmek nehezen viselhető hiányt idéznek elő a családok háztartásában. A gyermeknevelés költségei persze akkor is megterhelőek, ha mindkét szülőnek lehetősége van munkát vállalni.

Minden bizonnyal a több gyermek vállalása ellen hat az a föl-fölerősödő közbeszéd is, amely a gyermekekről nem mint a családi élet elmaradhatatlan és örömteli gyümölcseiről, hanem főként mint a boldogulás közgazdasági akadályáról képes csak szólni. Ha a médiumokból és egyes politikai körökből ilyen tartalmú üzenetek sorjáznak, az nem maradhat negatív hatás nélkül.

Számolnunk kell azonban azzal a nyilvánvaló és igazolt ténnyel is, hogy a gyermek(ek) megjelenése a családban tényleges szegénységi kockázattal jár. A munkaerő-piaci jelenlét csökkenése és a háztartás bevételi igényének egyidejűleg bekövetkező és tartósnak mutakozó növekedése közötti ellentmondás igen nehéz helyzetet teremt. A fellépő jövedelemhiányt a családtámogató rendszerek csak korlátozott mértékben ellensúlyozzák.

A támogatási rendszerek bizonytalansága

A közismerten kedvezőtlen demográfiai folyamatok legjellemzőbb kísérőjelensége volt és maradt mind a mai napig, hogy kíméletlen politikai viták ébredtek körülötte. A népesedési és társadalompolitikai célok, feladatok és eszközök állandó vitatása, a közmegegyezés tragikus hiánya ideológiai küzdőtérre változtatta a családok ügyét. A hatvanas-hetvenes évek családpolitikai intézkedéseit övező viták az értelmetlen népies-urbanus ellentétpár kontextusába sodorták a kérdést, amely így egyszerűen tárgyalhatatlan lett. Az egyik oldal a népességpolitika, illetve a családok támogatásának ügyét nemzeti sorskérdésként kezelte. A másik oldal gyanakvása és ellenszenve viszont úgy kívánta szociálpolitikai kérdéssé szűkíteni, hogy közben a szegénység, a jövedelemhiány és a hátrányos helyzet fogalma hiányzott a szocialista ideológia által kódolt szótárból. A viták ellenére kialakult egyfajta egyetértés a népesedéspolitika helyénvalóságáról. Ennek jele, hogy a családokat segítő támogatások – pl. a gyēs, később a gyed – mégis megszülettek, sőt, egy viszonylag sokrétű család-támogatási rendszer alakult ki.

A nemzeti felelősség fogalmának korszerű értelmezése elbírná annak mellérendelő kibővítését a társadalom egészére kiterjedő szolidaritás hívószavával, de ezt – ma úgy tűnik – a túlságosan is éles politikai szembenállás és megosztottság, az általános és gyógyíthatatlannak látszó gyanakvás viszonyai nem teszik lehetővé. A változásra, az értelmes párbe-

széd feltételeinek kialakulására eszerint még várni kell. A nemzeti közösség egészének mint kollektív entitásnak az érdekei ugyanis még mindig nem értelmezhetők a kozmopolita és globalitás-hívő bal- és a liberális oldal számára. Gondolkodásuk a társítást nem, csak a behelyettesítést tűri. Megnyilatkozásaik olyan társadalmi szolidaritásról, esélyegyenlőségről szólnak, amelyben a többség nem vállalhatja saját identitását, tehát elveszíti megmaradása esélyeit. Ebből következik, hogy családpolitikát sem ismer, csak szociálpolitikát. A rendszerváltozás utáni gyakorlata azonban ebben is ellentmondásos. 1994 és 98 között a családtámogatási rendszer drasztikus leépítését nem kísérte semmiféle olyan intézkedés, amely egyúttal a szegények felé fordulást demonstrálta volna. 1998-tól újra kellett építeni, majd továbbfejleszteni a szétzilált családtámogatási rendszert.

Az újjászerveződő, de a múltját és gyanakvását levetkőzni képtelen, szellemi beállítódás és teljesítmény dolgában beazonosíthatatlan baloldal kormányzati megbízatása végén – 2005-ben – úgy szerkeszti át a családi támogatásokat, hogy középosztály-ellenességének lólábát egyenesen kiteszi az asztalra. Az átalakítást azzal indokolták, hogy a gyermekek utáni adókedvezmény a középosztályt támogatja, és odaviszi a több pénzt, ahol amúgy is több van.

A nemzeti oldal családpolitikájával szemben azt a képtelen vádat is hangoztatták, hogy az adókedvezmény preferálásával egyoldalúan az alacsony státusú csoportokra hárítja a felelősséget a saját munkanélküliségükért, szegénységükért. Ezzel az ostobasággal persze nincs mit kezdeni. Csakhogy a 2006-tól életbe lépő intézkedések nem igazolják a „minden gyermek ugyanannyit ér” elvének az érvényesülését. Ugyanis a változtatások éppen a legalacsonyabb jövedelműeket érintik a leghátrányosabban. Az ő esetükben nominális veszteség valósul meg⁹, viszont minden magasabb jövedelmű családhoz ugyanazt, az egyébként csak a legszegényebb családoknak járó rendszeres gyermekvédelmi támogatással megemelt mértékű családi pótlékot rendelik. A pénzbeli átcsoportosítás tehát valójában a szegényektől a gazdagabbak irányába hat.¹⁰ Vesztesek a többgyermekesek, nyertesek pedig – igaz, csak kis mértékben, havi pár száz forinttal – az egy és a két gyermeket nevelő, átlagos és magas jövedelmű családok. Ez aztán igazán perverz újraelosztás. Attól tartok, hogy ez nem pusztán tudatlansággal magyarázható, hanem a családok és a nemzet érdekeinek nyílt elutasításával. Nyoma sincs ugyanakkor az agyonhangoztatott szociáldemokrata elveknek.

Nem mellékes persze, hogy közben megsértik mind a kiszámíthatóság és a biztonság, mind pedig az egyes rendszeres elemek egymásra épülésének és a többlet-teljesítmény-többlet-elismerésnek az elvét. A leg súlyosabb hiba ezek közül a rendszerstabilitás megsértése. Ennek az a nyil-

⁹ Ezt a veszteséget a hatályba lépés előtti utolsó pillanatban korrigálták, viszont bevezették a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményt, amelynek igénybevételét gyakorlatilag szegénységi bizonyítványhoz kötik.

¹⁰ A rendszeres gyermekvédelmi támogatásra, tehát eddig a szegény családban nevelkedő kb. 700 ezer gyermek többlet-támogatására számított mintegy 40 Mrd Ft-os összeg elvonásra került és a családi pótlék teljes alanyi körére – kb. 2,1 millió gyermekre – osztották vissza.

TANULMÁNYOK

vánvaló üzenete, hogy a család és a gyermek biztonsága nem mindenki, nem minden társadalmi csoport számára érték. „Az utóbbi tíz év nem túl eredményes családpolitikájának, a népesedési mutatók javítására irányuló törekvések kudarcának alapvető oka az állandóan változó támogatási rendszer, a családpolitika eredményességéhez nélkülözhetetlen stabilitás hiánya.”¹¹

A párkapcsolatok, a házasságok stabilitásának meggyengülése

Az egy férfi és egy nő házasságára épülő gyermekeket nevelő család a társadalom elemi életközössége. A párkapcsolatok sérülékenysége, az alternatív együttélési formák átmeneti jellege, a bizalom, a távlatos biztonság hiánya azonban kedvezőtlenül hat mind a gyermekvállalási hajlandóságra, mind pedig a mégis megszülető gyermekek számára. A hatvanas évektől felnövő generációk közel fele már saját tapasztalatokkal érkezik a felnőtt kor küszöbére, hiszen átértékelték a megrendült és tönkrement párkapcsolatokból származó valamennyi megrázó, nehezen feldolgozható és még nehezebben felejthető élményt. Így nem csoda, ha az olyan „tekintélyes társadalmi intézmény” is, mint a házasság, veszít vonzerejéből. Viszont számolni kell mindazokkal a következményekkel, amelyek ezzel járnak: pl. a szegénységi kockázat jelentős növekedésével.

A generációs kapcsolatok gyengülése

Kevés szó esik arról a nehézségről, amelyet az a pusztán tény okoz, hogy az urbanizáció, a belső migrációs folyamatok és más gazdasági és modernizációs hatások következtében a fiatal családok fizikai értelemben is távol kerülnek a nagyszülők generációjától. Nincs tehát megbízható és mindig kéznél levő segítségük a gyermekeseknek, így a szülőkre háruló terhek viselése még nehezebbé válik. Ezt a hatást csak fokozták a lakásépítés anomáliái, amelyek végképp lehetetlenné tették a generációs együttélést azok körében is, akik egyébként ettől nem idegenkedtek volna. A generációs ellentétek politikai átszínezése, mesterséges kielevezése pedig a különböző korosztályok elszigetelődését, a kölcsönös segítő kapcsolatok gyengülését eredményezték.

V. A demográfiai katasztrófa elkerülhető

A szakemberek általában egyetértenek abban, hogy a családtámogatási rendszer egyes elemeinek bevezetése önmagában – legalábbis rövid távon – nem jár a születések számának érzékelhető növekedésével. Ez alól egyedül a gyermekgondozási díj lehet a kivétel, amelynek bevezetése, majd újra rendszerbe állítása az első szocialista kormány alatti eltörlése (1995) után, hoz némi statisztikailag is igazolható eredményt. Ez figyel-

¹¹ Pongrácz Tiborné: A családpolitika instabilitása. In: Korfa. 2004. 1–2.

meztethet arra, hogy jól célzott és differenciált támogatási konstrukciókkal igenis lehet befolyásolni a népszaporulat alakulását.

Mindettől függetlenül állítható, hogy erre a folyamatra inkább a negatív intézkedések azonnal érvényesülő kedvezőtlen befolyása a jellemző. Megfigyelhető, hogy például az úgynevezett Bokros-csomaggal az akkori szocialista-szabaddemokrata kormányzat milyen nagy mértékben rontotta – szinte törésszerűen – tovább az összes népesedési mutatót, az abortusz-adatoktól a születések vagy éppenséggel a házasságkötések számáig.

A család- és gyermekbarát közbeszéd gyakorolhatja azonban a legjelentősebb hatást. Ugyanis a családdal, a gyermekekkel kapcsolatos értékek megerősítése szempontjából ennek megkülönböztetett szerepe lehet. A vélemények, beállítódások vonatkozásában a mintakövetés igen magas fokú. A kétkeresős, kétgyermekes családmoddal kialakulásától – tehát a hatvanas évek elejétől érzékelhető ennek növekvő jelentősége. Így a „gyerek vagy karrier”, „gyerek vagy életminőség-javulás”, „gyerek vagy kényelem”, „sok gyerek, nagy szegénység” stb. típusú üzenetek olyan hamis választás elé kényszerítik a fiatal párokat, amelyek mindenképp rombolják gyermekvállalási hajlandóságukat. Ezt a helyzetet gyengítik tovább az olyan objektívnek mondható, a gyermekvállalás ellen ható tényezők is, mint a jövedelemhiány, a szűkös lakásméret, a bizonytalan támogatási rendszerek, a hosszú távra tervezhető életpálya hiánya stb.

A fentebb bemutatott adatok mégis azt mutatják, hogy *megfelelő feltételek teljesülése esetén legalább még egy gyermek születését vállalná a családok igen tekintélyes része.*

Mit lehet, és mit kellene egyáltalán tenni ahhoz, hogy a kívánt gyermekszám mégis megvalósuljon?

Mindenekelőtt a politikai döntéshozóknak nyíltan színt kell vallaniuk arról, hogy vállalják-e a családdal kapcsolatos politikák rendszerbe foglalását. Magyarán:

- *Elfogadják-e*, hogy a család olyan, az egész nemzet számára megkülönböztetett érték, amelynek védelme a nemzeti közösség egészét képviselő államnak megkülönböztetett feladatot és felhatalmazást jelent – ahogyan azt az Alkotmány is rögzíti?

- *Elfogadják-e*, hogy a népesedési problémák kezelése olyan közfeladat, amelynek tartalma, eszközrendszere és irányultsága nemzeti közmegegyezést igényel?

- *Hajlandók-e* különbséget tenni egy összetett családpolitikai rendszer és a szociálpolitikai szelekcióra szűkített szemléletmód és beavatkozási gyakorlat között?¹²

- *Kijelölik-e* az állami beavatkozás és kompetencia lehetőségeit és határait egy komplex, eredményes családpolitikai rendszer fölállítására és működtetésére érdekében?

- *Képesek-e* a gyermeket és a családot olyan „közjóságnak”, közkincsnek tekinteni, amelynek felnevelése, illetve védelme csak a differenciált

¹² A közelmúltban közzétett Gyermekszegénység elleni Nemzeti Program ugyanis nem erre utal. (L. Z.)

TANULMÁNYOK

és az univerzális eszközök kiegyensúlyozott és célzott használata mellett, a nemzeti közfelelősség elve alapján valósul meg?

Ha mindezeket a kérdéseket elfogadó módon megválaszolják, akkor fölöslegessé válik, hogy a különböző megközelítéseket ideológiai töréspontok mellett osszák fel, illetve állítsák szembe. Megvalósulhat viszont a családok támogatását szolgáló rendszerek közmegegyezésen alapuló stabilitása, kiszámíthatósága és eredményessége. Elutasításuk esetén azonban kiéleződnek az egyébiránt teljességgel fölösleges, értelmetlen és meddő viták. Ez esetben számolni lehet a népesedési mutatók további romlásával és a családok állapotának, helyzetének ugyancsak folytatódó gyengülésével.

VI. A családpolitika rendszere

Tételezzük föl, hogy a politika ráébred a helyzet tarthatatlanságára, és hajlandó prioritást adni a népesedési problémák megoldásának a nemzeti konszenzus keretei között.

Ebben az esetben ajánlom megfontolásra az alábbiakat. Előrebocsátom persze, hogy a családokat támogató rendszerek legfontosabb célkitűzésének azt tartom, hogy tegye lehetővé, hogy az emberek szabad, kényszerektől mentes döntéseket hozhassanak családjuk megalapítása és a vállalt gyermekek számának dolgában. Ne kelljen például munkaerő-piaci kényszerek, szolgáltatási, ellátási hiányok, vagy a szegénységtől való félelem, otthonteremtési nehézségek, esetleg munkahelyi hátrányok stb. miatt a család, a gyermekvállalás ellen döntést hozniuk. A személyi, családi intimitás sérülése nélkül érezhessék a közösség támogató figyelmét.

Az állami (kormányzati) segítő beavatkozás lehetséges célkitűzései

- *A gyermek hasznosságának elismerése a gyermekvállalás támogatásán keresztül. (Ebben a felfogásban a gyermek mint „közjószág” jelenik meg.)*
- *A gyermeknevelés költségeinek részleges átvállalása az állam, a társadalom által.*
- *A családok jövedelmi egyenlőtlenségének, szegénységi kockázatának csökkentése.*
- *A családok belső stabilitásának elősegítése.*
- *A népszaporulat befolyásolása.*
- *Egy komplex, stabil, ugyanakkor a változó kihívásokra reagálni képes családpolitikai rendszer kimunkálása és működtetése.*

Mindezen célkitűzések elfogadása feltételezi, hogy a családpolitika átgondolt, összefüggő rendszer, amelyben a célok és feladatok világos megfogalmazása mentén olyan alrendszerek jönnek létre, amelyek funkcionális működése hozhatja meg a kívánatos eredményt. Ez a biztonságos, kiszámítható és hozzáférhető intézményekben és szolgáltatásokban, valamint egy támogató és elfogadó társadalmi környezetben jelölhető meg.

Kísérletet tehetünk egy definitívebb megfogalmazásra is, amennyiben tényleges tartalmat és működőképes eszközöket tudunk hozzárendelni.

A családpolitika a családot a társadalom, a nemzeti közösség alapértékének tekintő olyan közösségi (állami) politika, amely intézmények, szolgáltatások és intézkedések rendszerén keresztül

- elősegíti a családok belső stabilitását, szociális biztonságát,
- védi függetlenségét, autonómiáját,
- növeli társadalmi megbecsülését,
- ösztönzi a gyermekvállalást,
- erősíti a kapcsolatot a munka világával.

A családpolitika eredményességében csak abban az esetben lehet bízni, ha az *stabil, komplex, célzott és rugalmas*.

A *stabilitás* olyan kiszámítható, tartós és értékőrző támogatási és kedvezményrendszer jelent, amelynek fennmaradásában bízni lehet, amelyet nem érintenek kedvezőtlen intézkedések, és amelyek a gyermeknevelés egész időtartama alatt fennállnak.

Komplexitás alatt az értendő, hogy egy olyan összetett családpolitikai rendszert célszerű kialakítani, amelyben a családok életének különböző szakaszaiban, a változó élethelyzetekhez és szükségletekhez igazodó elemek egymást kiegészítve alkotnak védelmi hálót. Így az otthonteremtéstől a pénzügyi támogatásokon át, a gyermekintézményeken keresztül a munkaerő-piaci jelenlét és a családi élet összehangolását segítő lehetőségekig is kiterjed.

Az egyes rendszerelemek kidolgozottságán és funkcionális működésén múlik az eredményesség.

A *célzottság* azt jelenti, hogy a családpolitika szociális, szegénységpolitikai elemei mellett tudomásul kell venni, hogy bizonyos családtámogatási juttatások kifejezetten születést ösztönző célt szolgálnak, és nem elsősorban a szegényekhez jutnak. A demográfusok¹³ számos vizsgálattal és elemzéssel támasztják alá, hogy szükség van differenciált és különböző élethelyzetekre célzott támogatások működtetésére is. Ez semmiképp nem mond ellent a szegénység elleni küzdelemnek, inkább kiegészíti, és erősíti annak hatékonyságát.

A családpolitika *rugalmassága* pedig egyrészt abban rejlik, hogy választani lehet az egyes támogatási konstrukciók igénybevétele között, másrészt abban, hogy egyes elemeit a változó szükségletekhez, körülményekhez és lehetőségekhez lehet igazítani anélkül, hogy a rendszerstabilitás elve megsérülne.

A családpolitika pillérei és funkciói

Európa számos országában, így Magyarországon is több évtizedes érelődés után jöttek létre a ma ismert és használatban lévő támogatási rendszerek. Ezek elveik és használt eszközeik dolgában egyaránt nagy változatosságot mutatnak. Sok figyelemre méltó, ésszerűnek látszó, megfon-

13 Spéder: KSH

tolásra érdemes megoldást találhatunk. Ennek ellenére ezek közös jellemzője, hogy nélkülözik a komplexitásnak azt a szintjét, amelyben az egyes alrendszerek, illetve támogató konstrukciók és szolgáltatások szerves, célirányos rendbe szerveződnének.

Javaslatom ezért olyan családpolitika kimunkálására irányul, amely a fentebb vázolt elvek és célkitűzések érvényre juttatása céljából számba veszi a legfontosabbnak tartható feladatokat, funkciókat és a működőképesség igényével melléjük rendeli a teljesítésre alkalmas – itt pilléreknek nevezett – alrendszereket. Megnyitva ezzel az utat egy olyan, együttműködésre alapozott közösségi tudatosság számára, amelyben a számon kérhető (köz)felelősséget az államnak kell viselnie.

Melyek azok a feladatok és kielégítésre váró szükségletek, amelyekkel összefüggésben társadalmi közreműködéssel, az állam segítségével kell számolnunk? A kérdés megválaszolása óvatosságot igényel, hiszen a beavatkozás óhatatlanul is fölleveníti a hatalom megbízatásának, kompetenciáinak határaitól szóló vitákat. A gazdasági, szociológiai környezet, a család funkcióinak és a családszerkezetnek a változásai azonban eleendő támpontul szolgálnak.

Ma már szinte a teljes családciklus idejére kiterjedő munkaerő-piaci jelenlét vált általánossá a nők körében is. A gyermekek ellátásában így föllépő hiányok a társadalmi szolgáltató-rendszerekre terhelik a feladat egy részét. A szülés, a gyermekágy, a kisgyermekkor időszakát azonban természetes érzelmi és biológiai okok miatt védetté kell tenni a szülők számára. Magyarán: a gyermek és a család érdeke azt kívánja, hogy a gondozó, ellátó funkciók betöltése érdekében – szigorú munkajogi és társadalombiztosítási védelem mellett – működtessünk, tartsunk fenn olyan – részben szolidaritási, részben biztosítási elvű – konstrukciót, amely lehetővé teszi, hogy a munkaerőpiaccal történő szakítás veszélye nélkül legalább az egyik szülő a saját otthonában, saját maga végezhesse az ápoló-gondozó feladatokat. Az otthonmaradással kieső jövedelem részleges visszapótlásának igényét a megélhetési nehézségek és az anyagi függetlenség korlátozottsága támasztja alá.

A gyermeknevelés költségeinek – ugyancsak részleges – átvállalása nemzeti és társadalmi szolidaritás, és persze érdekelttség kérdése. Annak föl- illetve elismerése, hogy a gyermek önmagáért és az egész közösség számára is megkülönböztetett érték. A fölnevelésére irányuló ráfordítás nem csupán a generációk közötti hosszú távú elszámolásban, társadalombiztosítási egyenlegekben kifizetődő. Nem is „csupán” morális kötelezettség. Ugyanis a társadalmi szervezettségnek a nyugati világban tapasztalt szintjén a gazdaság és a piac az emberek döntő többsége számára nem teszi elérhetővé azokat a forrásokat, amelyeket a szocializációs folyamat költségei, „a jövőbe való beruházás” igényelnek.

Ezért van szükség az első pillérre.¹⁴

A családok állapota, a párkapcsolati, életvezetési, szociális és egyéb krízisek állandó és tipikus jelenléte igazolja a második pillérhez kapcsolható szolgáltatások kiépítésének és továbbfejlesztésének szükségességét. Mindenképpen hozzáteendő azonban, hogy a Magyarországon a nyolc-

14 Családtámogató rendszer. (2. táblázat)

vanás évek közepétől kiépített *családsegítés* rendszere (2.) szinte kizárólag a már krízisbe került személyek és családok számára nyújt – meglehetősen egyenetlen színvonalú – segítséget, és nem fordít figyelmet a még ép családok kapcsolaterősítésének prevenciós jellegű igényeire. A ma működő rendszer már megszületése pillanatában korszerűtlen és eredménytelenségre ítélt volt, ugyanis eszköztelenségével, alanyi körének már az induláskor való beszűkítésével esélyt sem adott a problémák újratermelődésének legalább a fékezésére.

A gyermekek, családok védelme a veszélyeztető jelek, tények és folyamatok korai felismerését igényli. A segítő beavatkozás viszont csak multiprofessionális, többszereplős, együttműködésre építő lehet. Erre, ennek e munkának az elvégzésére és szervezésére hivatottak a *gyermekjóléti szolgáltatások*, (3.) amelyek gyors kiépülésük ellenére számos problémával küzdenek. Kompetencia zavarait legfőképp az magyarázza, hogy a családsegítéstől formálisan elkülönült rendszerként állt fel. Az élet azonban számos településen már megoldotta ezt a problémát, mert egyre több helyen a családsegítővel integrált szervezetben működtetik. A funkció, amelynek betöltésére létrejött, így hatékonyabban látható el.

Az ember életében fontos, hogy érezze, maga is képes arra, hogy problémái egy részével megbirkózzon. Talán még ennél is fontosabb, hogy társakra leljen. Segítő, együttgondolkodó és összekapaszkodásra vágyó, önmagukért tenni, dolgozni kész emberek szolidáris közösséggé képesek formálódni. Az így megerősödött családközösségek alkalmasak a családok belső kapcsolataira is jótékonyan hatni, sőt, a generációs szolidaritás és visszakapcsolás számára is keretet biztosítani. Az egyre individuálisabbá váló környezetben a társadalmi tőkeképződés nemcsak szabadságot és formális lehetőséget, hanem támogatást is igényel. A civil, önmaga képességeiben is bízó ember a *közösségi védelmet* (4.) az önszerveződésben találhatja meg, ezzel is tehermentesítve a minduntalan paternalizmusra hajlamos államot.

2000 és 2002 között csaknem kétezer (!), a tevékenységét az együttműködő családokra irányító civil szerveződés jött létre. Kár, hogy azóta a szociális és családügyi tárca – még mielőtt megerősödhetek volna – teljesen magukra hagyta őket.

A *gyermekek napközbeni ellátásának* szükségességét a *családi és a munkahelyi szerepek* (5.) összehangolhatóságának követelménye igazolja. Egy változatos és rugalmas szolgáltató rendszer kialakítása és fönntartása kínálhatja a családok számára a szabad döntések lehetőségét. Azt, hogy ne „a gyermek vagy munka” alternatívája kényszerítsen – esetleges rossz, nehezen vállalható – lépésekre, hanem „a gyermek és a munka” egyszerre képezhesse a családtervek megvalósításának és a munkahelyen való helytállásnak is az alapját. Kézenfekvőnek tűnik a jelenleg Európa-szerte általános kétkeresős családmoddeltől a „másfél” keresős felé való elmozdulás. A legtöbb segítséget a rugalmas- és a részmunkaidős, illetve a távfoglalkoztatás lehetőségének elterjesztése jelentené. Kedvező európai példák ellenére ennek a feltételei jelenleg Magyarországon még nem láthatóak.

Azok a szülők, akik gyermekeiket nevelve több évet töltöttek saját otthonukban, távol a korábbi munkahelytől, sokszor igen nehéz helyzet-

TANULMÁNYOK

be kerülnek. A gyorsan változó technológiák, szervezeti és személyi átalakulások és egyéb tényezők az inkompetencia és az önbizalom elvesztésének érzését kelthetik föl a munkaerőpiacra visszatérni szándékozókban. Ezért érdemes lenne egy olyan, országosan elérhető szolgáltatást fenntartani, amelynek célja a *munkaerő-piaci visszailleszkedés* elősegítése.

Kevés szó esik azokról az egyébként egyre nyilvánvalóbb törvénytelenségekről, amelyeket egyes munkaadók nagy gyakorisággal és rendszerességgel követnek el a szülés előtt álló nők, valamint a kisgyermekes szülők ellen azzal, hogy valósággal diszkriminálják őket, várható vagy meglévő gyermekeik miatt. A hátrányos megkülönböztetés különösen a munkafelvételnél, illetve a gyermekek betegsége esetén járó, fizetett szabadság igénybevételének lehetetlenné tételével valósul meg. A módszerek a lélektani nyomás alkalmazásától az úgynevezett mozgóbér-tételekkel való manipulációig stb. tartanak. A szinte mindenki által ismert jelenségre a munkaügyi felügyelet hosszú évek óta nem képes hatékonyan reagálni. Ehelyett lábhoz tett fegyverrel, tehetetlenül tűri ezt a helyzetet. Mindenképpen szükségesnek mutatkozik a *munkajogi védelem* tényleges megerősítése.

2. táblázat A családpolitika pillérei és funkciói

1. Családtámogató rendszerek	<ul style="list-style-type: none"> • <i>gondozó, ellátó funkciók</i> • részleges anyagi tehermentesítés
2. Családsegítő és mentális szolgáltatások	<ul style="list-style-type: none"> • krízisintervenció és <i>tanácsadás</i> • mediáció
3. Gyermejköltségi szolgáltatások	<ul style="list-style-type: none"> • <i>jelző funkciók</i> • családgondozás
4. Családok önszervező és közösségi szerveződései	<ul style="list-style-type: none"> • <i>közösségi védelem</i> • mentális prevenció
5. A családi élet és a munkaerő-piaci jelenlét összehangolását segítő programok	<ul style="list-style-type: none"> • <i>gyermekek napközbeni ellátása</i> • munkajogi és munkahelyi védelem • munkahelyi, munkaerő-piaci vissza-illeszkedés elősegítése • családbarát munkahely, cs.barát település • rugalmas, ill. részmunkaidős foglalkoztatás
6. Szocio-medikális rendszerek	<ul style="list-style-type: none"> • <i>egészség- és mentális védelem, tanácsadás, magzat- és csecsemővédelem</i> • családvédelmi szolgálat • védőnői szolgálat • család- és gyermekorvosi hálózat
7. Otthonteremtő programok, a lakáshoz jutást és lakásban maradáshoz, valamint az önálló élethez fenntartását, intimitásának megőrzését segítő programok	<ul style="list-style-type: none"> • <i>a családi otthon biztonsága, a háztartás infrastruktúrájának biztosítása</i> • építési, lakásvásárlási és felújítási támogatások (hitelek, „szocpol” és egyéb vissza nem térítendő támogatások) • szociális lakásállomány • „helyi támogatás” • lakásfenntartási támogatás • adósságkezelési szolgáltatás
8. Családbarát környezet, elfogadó, támogató és összetartó társadalom	<ul style="list-style-type: none"> • <i>segítő, elfogadó attitűdök</i> • fizikai és szellemi akadálymentesítés • pozitív közbeszéd

Az Európa számos országában és az USA több tagállamában is sikeresen alkalmazzák a munkahelyi *audit* rendszereket, amelyek mintegy akkreditációs szűrőt és tanácsadói tevékenységet alkalmazva segítik a cégeket ahhoz, hogy családbaráttá váljanak.

Sajátos hungarikumnak volt sokáig tekinthető a hazai védőnői hálózat, amely mintaadó módon segítette és segíti a várandós és kisgyermekes szülőket a szülés körüli teendők és magatartásmódok elsajátításában. A védőnő munkája azután az iskoláskor végéig elkíséri a gyerekeket. A *szociális és az egészségügyi ágazat határterületén* (6.) működő szolgálat ma is igazán korszerűnek és pótolhatatlannak látszik. Tevékenységüket több szakmai munició és hivatástudat mellett az országos Családvédelmi Szolgálat a jelenleginél hatékonyabban tudná kiegészíteni. A művi vetélésekkel, pontosabban a magzatvédelemmel kapcsolatos személyi döntések ésszerűbb és humánusabb kezelését a szakszerű és etikailag kifogástalan felvilágosító munka erejére építve lehetne a szolgálat munkatársai segítségével elősegíteni.

A család- és gyermek, illetve iskolaorvosi hálózat kiépítése Magyarországon megfelelő színvonalú, sőt mintául szolgálhat számos európai ország számára is. Működési biztonsága, elérhetősége és további korszerűsítése nélkülözhetetlen egy összetett családpolitikai rendszer számára.

A 7. pillérben megjelölt *otthonteremtési programok* szerepe és fontossága a családok és a családpolitika szempontjából, azt hiszem, különösebb indoklást nem igényel. A családi közösség életének biztonságot, intimitását védő teret, önállóságot és szabadságot adó otthont, a háztartás közvetlen infrastruktúráját jelentő lakást tekinthetjük a családalapítás alapfeltételének. A szociológia a fogyasztói státus középpontjában látja a lakást, amely döntően befolyásolja a családok jövedelmi (bevételi, kiadási és tartalékolási) stratégiáit. Az életminőség, az életésélyek és a lehetséges családnagyság szempontjából is megkülönböztetett figyelmet érdemel. A lakás és otthonteremtés politikáját és eszközrendszerét ezért szorosan és összehangoltan célszerű a családpolitika rendszeréhez illeszteni.

Az utolsót¹⁵, a *családbarát környezet* (8.) pillérét akár az első helyen is említhetnénk. Ugyanis a családot, a gyermeket elfogadó és támogató környezet szellemében, szokásaiban, gesztusaiban és közösségi instrumentumaiban fedezhető fel egy társadalom összetartó jellege. A családbarát környezet teremtheti meg azt az „ösbizalmat”, amelyben az egyes személyi szociális kapcsolatai kiteljesedhetnek, és azt a bizonyosságot, hogy a család soha nem marad magára, és nem marad elismerés nélkül.

A családpolitika tudatos rendszerré formálásán, komplexitásán, összhangján múlhat az eredményesség. Ez pedig a családok általános állapot jellemzőinek javulásában, a párkapcsolatok, családközösségek stabilitásában és a népesedési mutatók javulásában jelölhető meg. Az első eredményt magának a családpolitikának a megszületése és társadalmi elfogadottsága mutatná.

15 A táblázatban vázolt pillérek természetesen még kiegészíthetők. (Kidolgozásra vár még például az ún. preventív családpolitikai pillér tartalma, funkciója és eszközrendszere.)

VII. Egy ki nem beszélt vita margójára

A rengeteg sikertelenség, a romló adatok ellenére is állítható, hogy a magyar családtámogató rendszer logikus felépítésének, sokszínűségének és a társadalombiztosítási rendszerekkel történt összekapcsolódásának köszönhetően az egyik legjobbnak, legkimunkáltabbnak tekinthető Európában. A legtöbb védelmet épp azokban az években nyújtotta, amikor a rendszerváltozást kísérő gazdasági visszaesés idején (tehát a kilencvenes évek első felében) igen súlyos demográfiai veszteségekkel kellett volna szembenéznünk. Ezek látványos elmaradása a családtámogatások megerősítésének és kiterjesztésének köszönhető. Később, a Bokros-csomag családdellenes intézkedései annak ellenére, hogy rengeteget ártottak, nem tudták tartósan kifejtteni negatív hatásukat.

A közvetlen családtámogatások (az 1. pillér) körül kialakult viták miatt azonban érdemes a 2006-tól újra módosult rendszert áttekintnünk.

3. táblázat Közvetlen családtámogatások

Szülőknek címzett támogatások	Gyermekeknek címzett támogatások
<ul style="list-style-type: none"> • Terhességi gyermekágyi segély, tes • Gyermekgondozási segély, gyed • Gyermekgondozási díj, gyed • Gyermeknevelési támogatás, gyet 	<ul style="list-style-type: none"> • Családi pótlék • Kiegészítő családi pótlék (rendszeres gyermekvédelmi támogatás) • Gyermekek utáni adókedvezmény

A szülőknek címzett ellátások célja, funkciója az, hogy lehetővé tegye a szülők számára a gyerekek otthoni nevelését, és hogy az emiatt kieső munkajövedelmeket legalább részlegesen pótolja.

A gyermeknek címzett ellátások feladata az, hogy enyhítse a család számára a gyermekneveléssel kapcsolatos kiadások terheit. Vannak azonban ez utóbbi ellátásokkal kapcsolatban további elvi tudnivalók is. A rendszer logikájának megértése érdekében célszerű rögzíteni, hogy az ún. gyerekpénzek alapösszegének is tekinthető *családi pótlék* folyósításában fejeződik ki az a közös érdek, amely minden egyes gyermeket a nemzeti közösség számára is fontos személynek, tehát „közjóságnak”, közkincsnek is tekint. Az ellátást minden gyermek után alanyi, *állampolgári jogon* folyósítják. Ezen összegben felül kapják (pontosabban kapták egészen mostanáig) a szegénynek minősülők a *kiegészítő családi pótlékot* vagy más néven a *rendszeres gyermekvédelmi támogatást*. Ezen ellátásban a *rászorultság elve*, a társadalmi szolidaritás fejeződik ki. A szélső liberális oldalról folyton vitatott *gyermekek utáni adókedvezmény* logikája pedig a következő: Mindazok, akiknek lehetőségük jut arra, hogy saját erőfeszítésük és iparkodásuk, tehát munkavállalásuk mellett vállalják a gyermekek fölnevelését, és adófizetőként hozzájárulnak a közterhekhez – így például a többiek családi pótlékának kifizetéséhez is –, a gyermekeik száma szerint növekvő mértékű adókedvezményben részesülnek. Ez valójában nem pénzátadás, nem is adomány, nem társadalmi, szociális jövedelem, hanem a saját maguk által megszerzett forrás, amelynek megtartásában a *családi teljesítmény elve* és *joga* fejeződik ki.

A 2006-ban megvalósított átalakítás során összevonták a családi pót-

lékot, a rendszeres gyermekvédelmi támogatást és az adókedvezmény számított forrásait, és új, egységes, megemelt összegű családi pótlékot vezettek be. Az egyidejűleg megszüntetett vagy teljességgel legyengített rendszeres elemek miatt a családtámogatások hatékonyságának további romlása várható.

VIII. ...és mi marad nekünk?

Magyarország minden értékromlás és modernizációs veszteség ellenére még mindig család- és gyermekbarát társadalmat tudhat magáénak. A családdal, a családi szerepekkel és a gyermekvállalással kapcsolatos értékeállítódások ugyanis Magyarországon még mindig sokkal pozitívabbak, mint Európa legtöbb országában. Még akkor is, ha az eróziós hatások aktív megjelenése vitathatatlan. Kutatói álláspontok szerint most tartunk egy olyan állapotnál, amelyben még egy család- és gyermekbarát légkör megerősítésével megállíthatók és talán meg is fordíthatók a kialakult kedvezőtlen tendenciák. A magyar fiatalok értékmezlélete még ugyancsak gyermekbarát, és a stabil párkapcsolatokra építő gondolkodásmódra utal. Azonban az alapok már valóban meginogtak, így néhány ballépés is elegendő lehet a mára kialakult helyzet további jelentős romlásához.

Ezért is óriási a döntéshozók felelőssége, és azoké, akik véleményformáló eséllyel szólalnak meg az ország előtt.

Az állam feladata, hogy segítse a családokat a családtervek megvalósításában. A családpolitikát ugyanakkor semmiképp se redukálja szociál- és szegénységpolitikára. Adjon elsőbbséget egy olyan termékenységösztönző népesedéspolitikának, amely a nemzeti közösség egészének érdekeire tekintettel támaszkodik a családpolitika eszköztárára. Kompetenciájának határai között maradva, de lehetőségeit teljes körűen kihasználva mozgósítsa a szellemi és anyagi erőforrásokat a családok megerősítése, társadalmi és munkaerő-piaci kapcsolatainak előmozdítása és mindenekelőtt közmegebecsülésének növelése érdekében.

Nekünk és a családoknak annyi feladat maradt, hogy fejlesszük ki és erősítsük meg azokat a tudásokat és képességeket, amelyek ellenállóbbá tehetik a mai és a soron következő generációkat az értékromboló hatásokkal szemben. Kérdés, hogy képesek vagyunk-e erre. Kapunk-e egyáltalán esélyt, és lesz-e elegendő erő egy összetartó, felelősségére ébredő közösség meg- illetve újjászületésének?

Függelék

Budapesti Nyilatkozat

Mi, a „Családok Európája; aktív családpolitika és/vagy nyitott kapuk Európája” című Budapesti konferencia résztvevői, felismerve Európa válságos demográfiai helyzetét, ennek súlyos társadalmi, kulturális és a jóléti rendszerek fenntarthatóságát kockáztató következményeit, az európai nemzetek jövőjéért felelősséget viselő polgárként határozott és azonnali cselekvést tartunk szükségesnek. Ehhez kérjük az európai nemzetek vezetőinek és a civil társadalom képviselőinek támogatását.

I.

A halálozások száma Európa egyre több országában meghaladja a születések számát

A jelenlegi demográfiai folyamatok a népesség további csökkenését és fokozódó öregedését vetítik előre

A népesség létszámát Európa legtöbb országában már csak növekvő mértékű bevándorlással lehet fenntartani

Az európai gazdaság fejlődéséhez szükséges többlet-munkaerőt is többnyire az Európa perifériáiról és a kontinensen kívüli országokból bevándorló népesség biztosítja

Az aktív korú népesség csökkenése és öregedése, valamint az idősek létszámának és arányának gyors növekedése súlyos válságba sodorja a társadalombiztosítási és szociális rendszereket és túlzott, esetenként elviselhetetlenné váló mértékű hátrányokat okoz mind az aktív, mind az inaktív korosztályoknak

II.

Van kiút: még egy gyermeket minden európai családba!

A család a társadalom természetes és alapvető alkotó eleme és joga van a társadalom, valamint az állam védelmére. Az anyaság és a gyermekkor különleges segítséget és támogatást érdemel, összhangban az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával.

Az európai történelmi és kulturális hagyományok, a morális értékek fokozott védelme érdekében szükségesnek tartjuk a szociális kohézió mellett az európai nemzetek és családok kohéziójának erősítését.

A család mint egy férfi és egy nő kapcsolatára épülő életközösség, az Európában kialakult viszonyok között védelemre szorul.

Nem halogatható tovább átfogó, a házasság intézményének védelmét is magában foglaló családpolitikai rendszerek kidolgozása az Európai Unió országaiban a közös európai értékek és célok mentén.

A gyermekeket nevelő családok biztonsága, mentális és fizikai egészsége, a generációk közötti kapcsolatok és együttműködés erősítése teremtheti újjá a sokszínűségében is egységes európai szellemet, védheti meg távlatosan is a már megszületett és a jövőbeni generációk érdekeit

Az európai nemzetek családjai a kutatások szerint általában a jelenleginél több gyermeket szeretnének, azonban számos társadalmi, gazdasági, munkaerő-piaci akadály gátolja családterveik megvalósítását. Ezen akadályok megszüntetése segítené a kívánt családnagyság elérését.

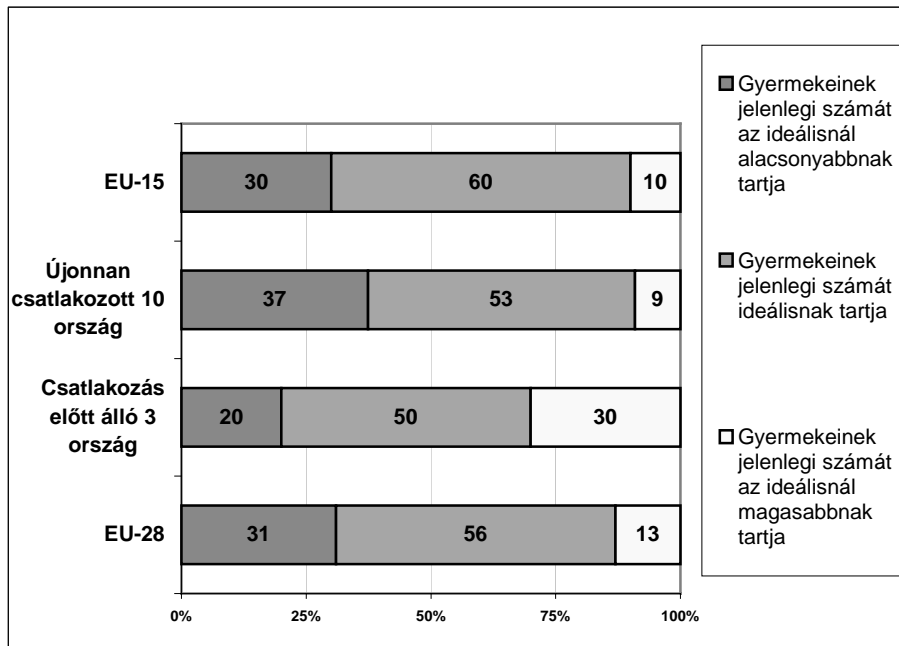
A célzott és aktív családpolitika megerősítése, hatékonyságának növelése és a családbarát és gyermekközpontú társadalom erősítése vezethet az európai népesedési problémák megoldásához, a felnövekvő generációk, a családok, a gyermekek és az idős emberek reményeinek megvalósulásához, a közösségek biztonságához.

Felkérjük az európai nemzetek vezetőit, hogy felelősségteljes döntéseket hozzanak ezen célok megvalósítása érdekében.

Felhívással fordulunk Európa civil társadalmához, hogy csatlakozzanak a Nyilatkozatban foglaltakhoz

Kelt Budapesten, 2005. április 18-án

1. ábra

2. ábra

